

Володимир Кубійович (Краків).

ІЗ АКТУАЛЬНИХ АНТРОПОГЕОГРАФІЧНИХ ПРОБЛЕМ ЗАКАРПАТТЯ.

Закарпаття*) зацікавились у світі, воно набирає тепер свого значіння. А те своє значіння завдячує воно не величині своєї території, не багатству, а своєму корисному географічному, чи геополітичному мостовому положенню поміж середньою і східною Європою.

Географічне положення Закарпаття можна з'ясувати також дефініцією: Закарпаття це та частина басейну середнього Дунаю (панонської Європи), яка заселена українцями. Ця дефініція вияснює обставину, що Закарпаття є своєю культурою й мовою частиною східної Європи, що із східної Європи прийшло сюди населення, та, відділене від первісного пня, увійшло рано у склад політичних організацій у панонській Європі й цілі віки належало до Мадярщини. Наслідком цього положення на Закарпатті великі події з життя і східної і середньої Європи відбивалися слабим лише відгомном — бо ж воно лежало у глухому кутику на пограниччі двох частин Європи.

Закарпаття простягається вузькою, але довгою смугою від Попраду на заході, аж по верхів'я Тиси на сході, від китловини та масивів Словаччини аж по Семигород, а то й Буковину, і творить міст поміж Заходом і Сходом. Чи природа краю, — в першій мірі різьба поземелля — дозволяє використати таке корисне положення? Щоб на це питання відповісти, треба розглянути морфологічну будову Закарпаття, а саме ті прикмети його різьби, які творять підстави для заселення краю, та звязання його комунікаційними вузлами в ціле.

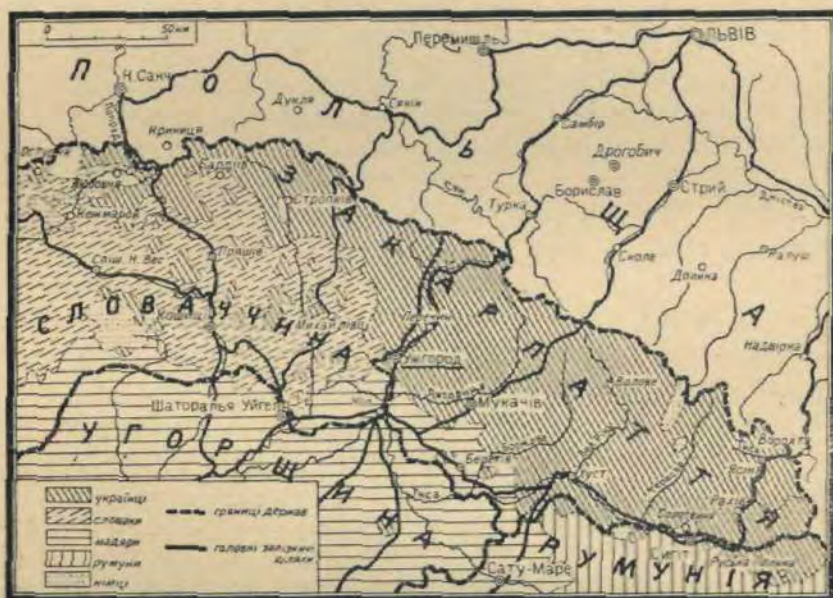
*

Закарпаття складається з двох частин: гірської, що займає 90% всієї країни й вузького рубця надтисанської ни-

*) Слово Закарпаття визначає в нас усю українську етнографічну територію в межах Чехо-Словаччини.

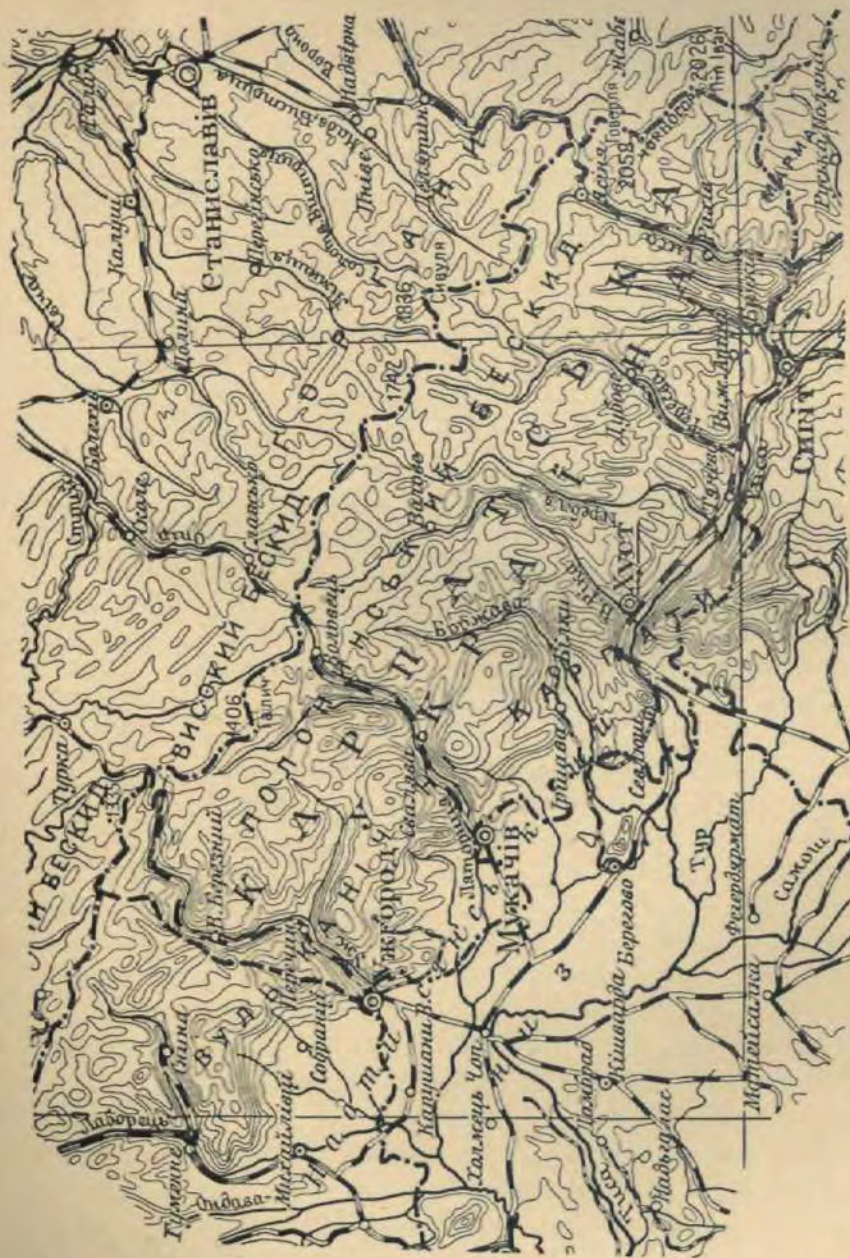
зини, що прилягає до гір, та низької горбовини. Цей рубець низу простягається від Ужгороду по Севлюш і хустські ворота. На заході він має ледви кілька км ширини, на сході кільканацять, — а далі від гір починається вже малярська етнографічна територія. На захід від р. Ужа українська етнографічна територія обіймає лише гори, але тут вони нижчі й легше доступні (Низький Бескид): тут теж українці межують від півдня не з мадярами, а — із словаками.

Гори Закарпаття є частиною Східних Карпат, отже й мають таку саму геологічну й морфологічну будову, що й вони. Найваж-

ніша риса Східних Карпат це їх смугова будова. На всьому просторі — від Лаборця на заході — гори складаються з двох смуг: флішевої й вулканічної, вони повідділювані одна від одної довгою, поздовжною долиною, яка на сході переходить у мармароську китловину. А флішева смуга складається з двох високих і масивних пісковикових смуг, що відділені одна від одної широкою центрально-карпатською западиною. Таким чином, у східних Карпатах відрізняємо такі смуги, які біжать рівнобіжно одна до одної в напрямку з півн.-заходу на півд.-схід: 1) північна бережна смуга; 2) північна висока пісковикова смуга; 3) осередньо-карпатська влоговина; 4) південна висока пісковикова смуга; 5) поздовжня долина й мармароська китловина; 6) високі й масивні вулканічні гори,

й 7) вулканічне підгір'я, — себто: 3 високі смуги (2., 4. і 6.) та 4 нижчі (1., 3., 5. і 7.).

Будова поземелл (гісометрія) Карпатської України.

З названих смуг знаходиться на Закарпатті смуга 4., 5., 6. та 7. переважно також смуга 3., і лише на маленькому просторі, в Гор-

ганах, смуга 2. Осередньо-карпатська влоговина (смуга 3.) біжить на території Закарпаття від джерел Ляториці на заході по Велику Ріку на сході, й тут нею переходить головний вододіл і водночас державна границя. На схід від Великої Ріки влоговина розділяється: північне ширше її рамя біжить галицьким боком, вужче, південне — на Закарпатті. Є це властиво широка, поздовжна долина. На півн.-захід від джерел Ляториці вся влоговина переходить на галицький бік, але гори Закарпаття змінюють тут своє обличчя: вони складаються з низки поздовжних хребтів, що повироблювалися в твердих пісковиках, і поздовжних долин, які влегчують доступ у поздовжному напрямі, й які можна вважати за продовження осередньої влоговини.

Всі ці поздовжні смуги поперетинані такими поперечними потоками Тиси: Лаборець, Уж, Ляториця, Вовчий Потік, Велика Ріка, Тересва, Терешва, Тиса. Там, де ті річки протинають високі смуги, вони приймають форму проломових, вузьких долин; там же, де вони протинають смуги обнизів, — творять дрібні кітловини.

Частина Закарпаття, що лежить на захід від Лаборця, є частиною Низького Бескиду й має відмінну морфологічну будову: вся вона низька й лагідна, збудована з флішу, ні смугова, ні краткова будова не виступає тут так ясно, як у східніх Карпатах. Є тут декілька простих кітловин (н. пр., бардіївсько-зборівська), а на пограниччі з західніми Карпатами — кілька поздовжних обнизів та горбовин.

*

З'ясовані тут риси поземелля Закарпаття мають вирішний вплив на розміщення людини. Всі нижчі смуги є водночас смугами заселення; всі вищі — незамешкані на-постійне ліси й полонини. Правда, поперечні долини не скупчують у собі населення, але вони є важними комунікаційними лініями, які лучать гори з надтисанським низом і — через гірські провали — з іншою українською етнографічною територією. Є це теж транзитові комунікаційні лінії між Польщею й Угорщиною. В тих місцях, де поперечні лінії перетинаються з поздовжними, повстають осередки господарського й культурного життя для околиці — міста.

*

Схарактеризуймо подрібніше кожна з трьох смуг заселення.

Суцільно й густо заселена підгірська смуга низу й горбовини збудованої з м'яких вулканічних туфів. Невелика висота, рівнинність, лагідність форм, добрі ґрунти, південна експозиція, догідне положення на фізіографічному пограниччі гір і низу — все це стало причиною, що тут сильно скупчилася людність, що тут повстало

багато міст. Заселена українцями частина низу й горбовини творить ледви 10,5% всього Закарпаття, та живе тут аж 30% всієї людності Закарпаття та аж 67% усієї міської людності. У виході з гір головних долин лежать більші міста Закарпаття: Михайлівці, Ужгород, Мукачів, Севлюш. Некорисне для українців є тут те, що вони замешкують тепер лише вузький рубець низу, та що всі наведені міста лежать на етнографічному погрянниччі. Колиш українська територія сягала аж по Тису, на це вказують численні гр.-каталики, що говорять між собою по-мадярськи; є це помадяршені

українці. Український закарпатський низ разом із підгір'ям є першою територіальною підставою Закарпаття, тут немає жадних перепон для суцільного заселення, тут виходять із гір поперечні шляхи.

Перша — від півдня — смуга гір це — вулканічні гори. Не вважаючи на невеликі висоти (до 1100 м), вони через свою велику масивність, а ще більше через сильний пошир великої посухості майже незаселені та вкриті лісами, з винятком проломових долин.

Друга заселена смуга Закарпаття це — поздовжна долина, вирізьблена у м'яких туфах на погрянниччі вулканічної й пісковикової смуги. Тягнеться вона на 200 км завдовжки й має ширини 2,5 км. Долиною пливають переважно дрібні річки — притоки головних проломових річок. Дно долини лежить на висоті 150—300 м, на долинних провалах підноситься до вис. 450 м, узбіччя — лагідні, ґрунти

— добрі. Поздовжна долина починається недалеко Гуменного над Лаборцем і біжить угору за течвою тієї ріки аж до Снини, згодом здовж менших річок аж по Великий Березний над Ужем, далі — Ужем по Перечин, здовж його притоки Турї, провалу 413 і притоки Ляториці Пині до Сваляви, здовж Свалявки і Прохідного Поточу до Кирецьок над Боржавою, згодом — здовж Боржави аж по Довге та здовж менших потоків аж над Велику Ріку. Тут, над Великою Рікою, поширюється поздовжна долина в широку мармароську китловину, розположену обабіч Тиси. Вся поздовжна долина густо й суцільно заселена. Тутешні оселі використовують і ліси і полонини, які вкривають сусідні гірські масиви. Там, де поздовжню долину протинають поперечні долини, розвинулися у дрібних китловинах більші оселі з деякими міськими прикметами: Гуменне, Великий Березний, Перечин, Свалява, Довге. Ще кращі умови для заселення має мармароська китловина, на яку складається 3—4 км завширшки долина Тиси та міоценова горбовина. Хустськими воротами вона лучиться з надтисанським низом і творить до деякої міри її продовження. На перехресті китловини із шляхами, які йдуть із гір, лежить — Хуст, Тячів і Терешва.

Поздовжню долину, разом із мармароською китловиною, замикає від півночі висока піщовикова смуга: є це масиви — Рівної, Боржави, Кука, Красної, Свидівця, Черногори й Гуцульських Альп, вони вкриті лісами й полонинами, постійно не заселені. Здовж долини, які протинають цю смугу, біжать залізничі й биті шляхи, але оселі подибуємо тут лише винятково.

Третя смуга Закарпаття суцільно заселена, це — є осередньокарпатська влоговина. Поміж джерелами Ляториці та Великою Рікою є це широка, мірновисока горбовина з лагідними формами, тимто теж заселена суцільно. Від південних смуг заселення вона різниться господарськими відносинами: її можна назвати крайною вівса й картоплі, зате ж поздовжна долина є крайною кукурудзи й картоплі, а низ — пшениці, кукурудзи й винограду. І тут лежать, над поперечними ріками, більші осередки: Нижні Верецьки, Воловець і Волове. На схід від Волового біжить південне рамя влоговини здовж Прохідної, Терєблі, Бридульця, провалу 944., Прислопця, Мокрянки, Брустуранки, Турбату, провалу Сколе й Чорної Тиси аж до Ясиня. Це східне рамя осередньої влоговини вже суцільно незаселене; зокрема майже незаселена висока східня частина над Турбатом і Чорною Тисою. На заході за продовження влоговини по закарпатському боці можна вважати поздовжню долину, що тягнеться здовж допливів Ляториці й Ужа аж до Ужок, а то й далі аж по Межилаборці над Лаборцем. І ці долини заселені й легко доступні.

Високі гірські масиви, положені на північ від осередньої вловини, майже зовсім незаселені.

Таким чином через усе Закарпаття простягаються дві поздовжні середгірські смуги, які є осями заселення і взагалі всього життя країни, й які тягнуться через усю країну, від Лаборця до Ясинія й від Гуменного по Великий Бичків. Третя поздовжна смуга — підгірська — біжить лише у півніжжі середньої частини гір Закарпаття, від Ужгороду по Севлюш. Зовсім інші відносини бачимо з галицького боку; тут зовсім немає таких поздовжніх смуг заселення, які проходили б через цілі гори; стрічаємо їх щойно на Підкарпатті.

Завдяки догідним морфологічним умовам Закарпаття має багату природну сітку шляхів, зложену з поздовжніх і поперечних доріг. Чи цими природними шляхами йдуть залізничні й биті шляхи, та яке вони мають значіння — це залежить передусім від політичних відносин.

*

Ми вже сказали, Закарпаття до війни лежало у глухому кутику, на межах середньої й східної Європи. З комунікаційних шляхів головне значіння мали поперечні, транскарпатські, які лучили Закарпаття з глибиною краю, до якого воно політично належало, та які сполучували Галичину — певний тоді театр війни з його запіллям. Головно для стратегічних цілей Закарпаття проти-нали аж 4 залізничні шляхи, між ними — 1 дворейковий, та 8 битих шляхів. Зате поздовжні шляхи не були розбудовані, з виї-

нятком підгірського битого шляху з Михайлівців до Мармароського Сиготу, та залізничного шляху, який ішов у значній віддалі від краю гір із Кошиць через Шаторалья Уйгель, Чоп — Севлюш і згодом через мармароську кінтовину здовж Тиси. Ця поздовжня лінія не творила одної цілоти, пробігала круто, була лише однорейкова, на ній не було безпосередніх сполук.

Розвал Угорщини змінив геть-чисто геополітичне й комунікаційне обличчя Закарпаття. Політичний звязок із Мадярщиною перервався, звязку з іншими українськими етнографічними землями не можна було на-постійне навязати, зате Закарпаття, звязане з іншими закарпатськими слов'янськими народами — із Чехословаччиною, стало мостом, який сполучував Чехословаччину із Сходом, стало територіальною підставою Малої Антанти, лучило Чехословаччину з Румунією, а посередно і з Югославією. Крім цього, воно стало бар'єрою, яка відділює Угорщину від Польщі. Закарпаття є й далеко на схід висуненим півостровом Середньої Європи, зверненим до Сходу, й навпаки — туди найлекше зо Сходу дістатися в саме серце Європи. Зокрема великого геополітичного значіння *набрало Закарпаття в часі дружби Чехословаччини із С.С.С.Р., бо воно було віддалене у простій лінії ледви 100 км від ґраниць Советів, воно було територіальною основою союзу Чехословаччини із С. С. С. Р., мало бути базою советських літаків, тереном входу союзних советських військ.*

У звязку із зміною політичної приналежности Закарпаття прийшла і зміна значіння дотеперішньої комунікаційної сітки. Найбільшої ваги набрали ті шляхи, які сполучували Закарпаття з усією іншою частиною держави, себто — поздовжні. А що поздовжний шлях Кошиці — Хуст — Ясіння йшов поза межами української (на заході — словацької) етнографічної території, то межу з Мадярщиною поведено так далеко на південь, щоб ціла залізнична лінія дісталася Чехословаччині. Цим і збільшилася територіальна база Закарпаття, але водночас у склад його ввійшов великий шмат чисто мадярської етнографічної території, — справа, що згодом стала причиною болючих струсів. Поздовжний шлях Прага — Тешин — Кошиці — Королево — Хуст — Ясіння став найважливішою комунікаційною артерією Чехословаччини, — вона сполучувала в ціле різні її члени. Ця артерія сполучує теж Чехословаччину з Румунією: раз — у мармароській кінтовині, де згадава магістрала *переходить частинно на румунській території, по-друге — через Королево — Галмі, куди пробігає лінія Прага — Будапешт. Зате*

втратили своє значіння давні головні поперечні транскарпатські шляхи, — їх протяли подвійні державні кордони.

Поздовжна магістраля Чехословаччини й Закарпаття мала багато хиб! Вона не йшла просто, була однорейкова, не лучила безпосередно головних міст Закарпаття, і найважніше: проходила близько грانیці з Мадярщиною й на мадярській етнографічній території. Нові господарі краю, чехи, вели фатальну комунікаційну політику. Правда, сітку битих шляхів подекуди доповнено, биті шляхи утримувано у взірцевому порядку, але ж залізничних шляхів, відповідно до змінених політичних відносин, не розбудовано. Будова залізничного шляху, який сполучував би безпосередно головні міста і пробігав би у значній віддалі від Мадярщини: Кошиці — Требишів — Михайлівці — Ужгород — Мукачів — Хуст — Ясінія залишилася у проєкті, а розбудови другої магістралі, у глибині гір на лінії Пряшів — Вранів — Гуменне — Снина — Свалява — Хуст — навіть не обмірковувано. Трохи краща була політика держави на Словаччині, де останніми роками розбудовано центральну словацьку залізницю.

*

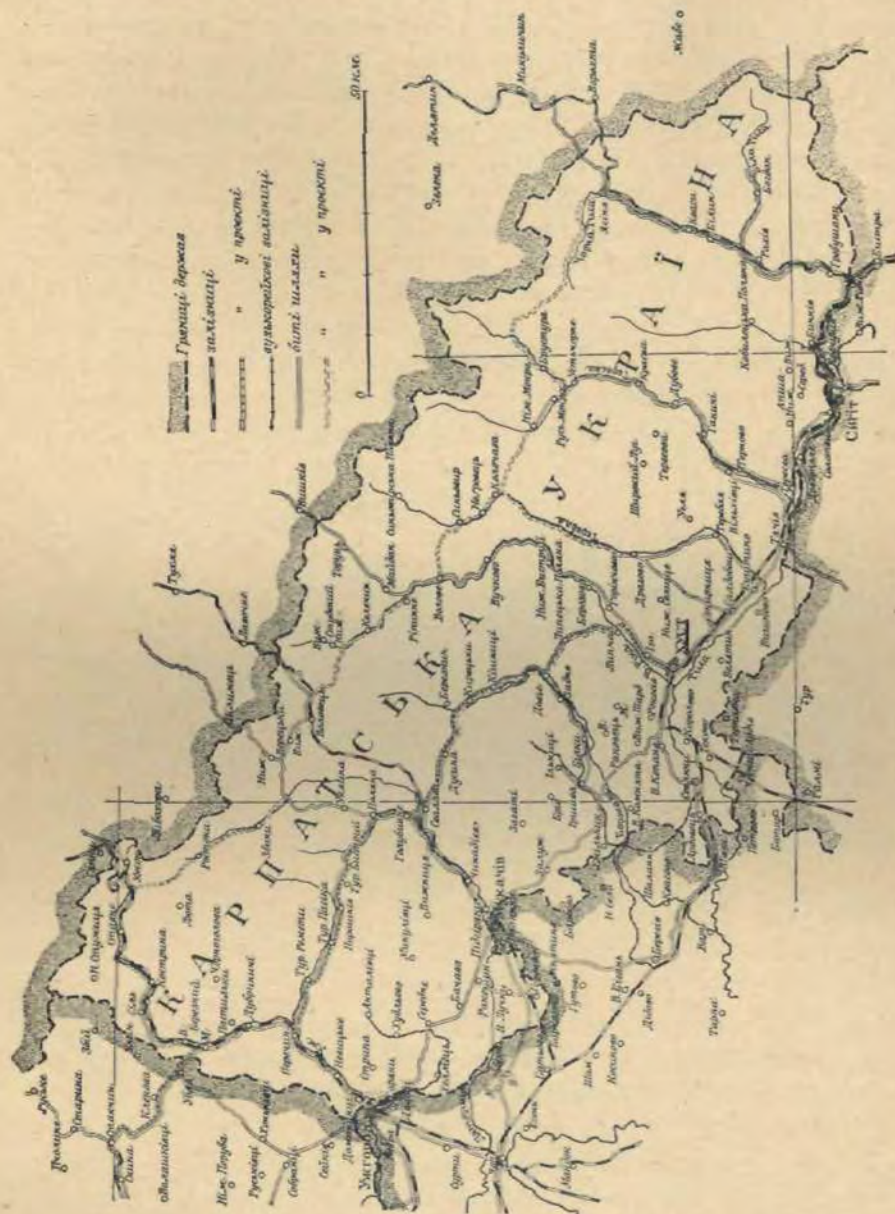
Зміна грانیць Чехословаччини й повна перебудова цієї держави ще більше заактуалізували геополітичні проблеми Закарпаття. Коли б Закарпаття повернули були під мадярську державу, воно стало б майже такою самою глухою закутиною Європи, якою було перед війною: воно утратило б значіння мосту між Заходом і Сходом.

Доля судила, що Закарпаття не лише не дісталось мадярам, але що залишилося при Чехословаччині і дістало тепер свою автономію. Не вважаючи на зміни кордонів на півдні, воно зберегло свою ролю мосту поміж Заходом і Сходом. Але ж геть-чисто змінилось обличчя цього мосту. Закарпаття вже не є територія, кудою мали йти впливи Советів у глиб Європи, а є це вже більш міст до впливів Середньої Європи.

Та вирінає запит, чи Закарпаття у своїх звужених грانیцях та з порозриваною сіткою шляхів зможе сповняти ті завдання між Заходом і Сходом, та чи само воно життєздатне.

Нові державні кордони майже збігаються з етнографічними межами, не звертають жадної уваги ні на природу краю, ні на те, як біжить сітка шляхів, які зовсім пороздирали. З магістралі Кошиці — Ясінія залишилася лише східня її частина: Севлюш — Ясінія; сполуку з Румунією на шляху Королево — Галмі перетяв

мадярський кордон на довжині 10 км: головний битий шлях Михайлівці — Ужгород — Хуст — Ясіня перерваний на двох місцях біля Ужгороду й Мукачева, на довжині 20 км, таксамо перервані

Карпатська Україна — важливі оселі та шляхи.

вуськорейкові шляхи Ужгород — Анталівці та Севлюш — Білки — Кушніця. Все це утруднило, хоч і не вніможливило сполуку За-

карпаття із Словаччиною та Чехією, й перед Закарпаттям поставили нові комунікаційні завдання.

В нових гряницях Закарпаття головною віссю країни стає не низ над Тисою, а середгірська поздовжна долина й мармароська кітловина. Вісь ця проходить далеко від державних меж, на суто-українській національній території, сполучує майже всі більші оселі. Цей шлях зараз-таки по зміні кордонів став головним шляхом Закарпаття: Пряшів — Вранів — Гуменне — Снина — Великий Березний — Перечин — Свалява — Довге — Хуст — Тячів — Ясіня. На відтинку Хуст — Ясіня є першоякісний залізничий шлях і битий шлях; на відтинку Хуст — Пряшів побудований залізничий шлях лише на малих відтинках, але ж битий шлях існує на цілому просторі, він придатний для автобусової комунікації, хоч покищо він, здебільша, не першорядний. Цей природний шлях мусить бути розбудований на автостраду та на залізничий шлях; технічних і теренових труднощів для такої розбудови немає. Природним продовженням цього шляху на схід є — битий, частинно теж — залізничий шлях, який пробігає здовж ріки Вишеви, через провал Присліп, на Буковину, до Кирлібаби й Кімполонгу й далі — на Молдавію. А від Пряшева на захід закарпатський шлях лучиться із словацькими, чеськими та німецькими шляхами.

Менше значіння мають і матимуть у майбутньому інші поздовжні шляхи Закарпаття. Для північного Закарпаття головним шляхом буде шлях: Ужок — Воловець — Волове — Колочава — Устьчорне — Ясіня, який легко можна продовжити на захід до Межилаборця, а то й до Бардієва. Лише на дрібних відтинках цього шляху є вже побудований битий шлях, але й тут немає більших труднощів для реалізації другої поздовжньої автостради Закарпаття.

Третій поздовжний битий шлях пробігає в підніжжя гір, на просторі від Михайлівців по Хуст. Треба лише доповнити тих 20 км, які перервала біля Ужгороду й Мукачева мадярська територія. Ці відтинки вже вибудовано.

Без більших зусиль можна привернути безпосередню комунікацію з Румунією на лінії Королево — Галмі, обходячи мадярську територію та збудувавши новий залізничий відтинок, на кільканацять км завдовжки. Коли збудують шлях Пряшів — Хуст, то це буде магістрала Прага — Букарешт.

Поперечні шляхів має Закарпаття доволі. Вони будуть сполучувати головні поздовжні шляхи та служитимуть комунікації з Галичиною та з Угорщиною.

Хоч територію Закарпаття зменшено, країна не втратила свого визначного геополітичного й комунікаційного значіння.

AUS AKTUELLEN ANTHROPOGEOGRAPHISCHEN PROBLEMEN
DER KAPTHO-UKRAINE.

(Zusammenfassung).

Die Karpatho-Ukraine (im ethnographischen Sinne) bildet eine schmale Längszone, die sich vom Poprad bis zu den Theissquellen erstreckt und somit eine Brücke zwischen Deutschland, der Tschechei und der Slowakei, einerseits, und Rumänien und der Ukraine, andererseits, bildet. Sie umfasst den nördlichen Rand der Theissebene und das Gebirge, welches in 6 parallele Längszonen zerfällt: 1. das Vorland der vulkanischen Ostkarpathen; 2. die vulkanischen Ostkarpathen; 3. ein Längstal an der Grenze der vulkanischen- und der Flyschzone, welches sich im Osten in den breiten Marmaroschbecken verbreitet; 4. die südliche hohe Sandsteinzone; 5. die zentralkarpathische Depressionszone und 6. die nördliche hohe Sandsteinzone. Die Zonen 1, 3 und 5 erscheinen als Siedlungszonen, die Zonen 2, 4 und 6 sind fast unbesiedelt.

Diese drei Siedlungszonen verbinden das Land mit dem Westen, die meridionalen Quertäler aber — mit Ungarn, und ihnen entlang führten seit mehreren Jahrhunderten seine wichtigsten Verkehrsadern; sie verbanden Ungarn mit Polen und hatten für Österreich-Ungarn eine grosse strategische Bedeutung.

Nach dem Umsturz vom J. 1918 verloren die meridionalen Verkehrslinien ihre Bedeutung zu Gunsten der Linie Westen—Osten. Das Land bildete die territoriale Grundlage der kleinen Entente und zugleich die politische Barriere zwischen Ungarn und Polen, in den letzten Jahren aber auch die territoriale Grundlage für das Bündnis der Tschechoslovakei mit der U. d. S. S. R. Die Eisenbahnlinie Košice—Chust—Jasiná wurde zu einer der wichtigsten Verkehrslinien des tschecho-slovakischen Staates. Sie liegt aber zum Teile auf dem ungarischen ethnographischen Gebiete, die Tschechen haben leichtsinnig keine neuen parallelen Eisenbahnlinsen gebaut.

Der Umbau der Tschechoslovakei zu einem Bundesstaate der Tschechen, Slovaken und Ukrainer hatte die günstige geopolitische Lage der Karpatho-Ukraine verstärkt — sie bildet weiterhin die politische Barriere zwischen Süden und Norden und die Brücke zwischen Westen und Osten, hörte aber auf, ein Ausfallstor für die U. d. S. S. R. in westlicher Richtung hin zu sein. Nach der Durchführung der neuen Grenzen zwischen der Karpatho-Ukraine und Ungarn verlor die Erstere ihre Verkehrsmagistrale im Süden; diese Rolle wird in der Hinkunft — zum Teile auch schon jetzt — die zentrale Siedlungszone Prjašiv—Snyňa—Chust—Jasiná spielen; sie ist zurzeit die wichtigste Verkehrs- und Siedlungsader des Landes, auch ist sie die kürzeste Verbindungslinie zwischen Deutschland und der Tschechei einerseits, und zwischen den Schwarzmeergebieten (und zwar der Bukowina und Moldau, über Borša Prysloppass und Cămpolung) andererseits; die südliche parallele Verkehrslinie verläuft am Fusse des Gebirges, die nördliche, die dritte Siedlungszone in der Strecke: Užok—Voloveč—Volove—Mokra—Jasiná. Dazu kommen noch die meridionalen Verkehrslinien, welche jedoch jetzt nur eine geringe Bedeutung besitzen.